

“HƏYAT” QƏZETİNDƏ (1905-1906) ORTAQ TÜRK DİLİ MƏSƏLƏSİ

Fatma Əlizadə

Bakı Slavyan Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0001-2509-9591>

alizade_fatma@hotmail.com

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında ortaql türk dili məsələsi aktual olan problemlərdən idi. Dövrün publisistləri tərəfindən məsələyə yanaşma fərqli idi ki, “Həyat” qəzeti də polemik fikirlərlə öz səhifələrində çıxışlar edirdi. Əlibəy Hüseynzadə Türkiyədə təhsil alan zaman artıq osmanlı dilini əsas götürərək, ortaql türk dilində Osmanlı dilini irəli sürdü. Ortaql türk dili “Əsrin məsələsi” kimi qiymətləndirilirdi.

Ortaql türk dili məsələsi bu gün də gündəmdə olan məsələdir. Bütün türk xalqlarının ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin adət-ənənələrinin bir-birinə aşılınması üçün ortaql türk dili məsələsinə ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: “Həyat” qəzeti, Əlibəy Hüseynzadə, ortaql türk dili, türkcülük hərəkatı, mətbuat, əsrin məsələsi, ədəbi dilimiz haqqında.

THE ISSUE OF THE COMMON TURKISH LANGUAGE IN THE “HAYAT” NEWSPAPER (1905-1906)

Fatma Alizadeh

Baku Slavic University

Abstract

At the beginning of the 20th century, the issue of a common Turkish language was one of the pressing problems in the Azerbaijani press. The approach to the issue by publicists of the time was different, with the newspaper “Hayat” also publishing polemical opinions on its pages. When Alibey Huseynzade was studying in Turkey, he was already promoting the Ottoman language in the common Turkish language, taking the Ottoman language as a basis. The Common Turkic Language was considered the “Question of the Century”. The issue of a common Turkic language is still on the agenda today. A common Turkish

language is needed to instill the traditions, literature, culture, and history of all Turkic peoples.

Key words: “Hayat” newspaper, Alibey Huseynzade, common turkish language, turkism movement, press, question of the century, about our literary language.

ПРОБЛЕМА ОБЩЕСТВЕННОГО ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В ГАЗЕТЕ «ХАЙЯТ» (1905-1906)

Фатма Ализаде

Бакинский славянский университет

Резюме

В начале XX века вопрос о едином турецком языке был одной из самых актуальных проблем в азербайджанской прессе. Подход публицистов того времени к этому вопросу был иным: газета «Хаят» также публиковала на своих страницах полемические мнения. Когда Алибей Хусейнзаде учился в Турции, он уже продвигал османский язык как общеупотребительный турецкий язык, основанный на османском языке. Общеупотребительный турецкий язык считался «вопросом века».

Вопрос о едином турецком языке остается актуальным и сегодня. Он необходим для того, чтобы передавать друг другу традиции литературы, культуры и истории всех тюркских народов.

Ключевые слова: Газета «Хаят», Алибей Гусейнзаде, общетюркский язык, движение тюркизма, пресса, вопрос века, о нашем литературном языке.

Giriş/Introduction

“Həyat” qəzetində (1905-1906) ümumtürk dilləri arasında ortağ türk dili məsələsinin gündəmə gəlməsi ziyalılar və publisistlərin ciddi münaqişəsinə səbəb oldu və XX əsrin əvvəllərində polemik fikirlərlə yalnız “Həyat” deyil, digər mətbu orqanlarında da ziddiyyətli xarakterli məqalələr çap olundu.

Qəzetin nəşrinin ili tamam olanda Əlibəy Hüseynzadə bir il ərzində çap olunan bütün nömrələrini toplayaraq altun qızıl ilə cildləyir, İsmayılı bəy Qaspiralının hünər və bacarığına həsr etdiyi, altun boya ilə yazılmış bir bənd şəri də dərc edərək, cildlənmiş “Həyat” qəzetinin üzərinə qoyur və ona göndərir. Qaspiralı isə “Tərcüman” qəzetinin 1906-cı ilin 26-cı nömrəsində Əlibəy Hüseynzadənin ünvanına minnətdarlıq xarakterli açıq məktub çap etdirir. Açıq

məktubda bir sıra məsələlər müzakirə olunur ki, ən vacibi türklərin bir-birini başa düşmədən fərqli şivələrdə danışmaları məsələsi idi. *“İnsanları təfərrüq edən (yəni ayıran) üç şey vardır: Biri məsafə, biri din başqalığı və biri dilsizlikdir. Bundan iyirmi beş sənə müqəddəm əhvali-milliyəmizi mülahizə edərək zəif başım ilə dərdlərimizə dərman izlədikdə gördüm ki, məsafə ilə dilsizlik bizləri təfərrüq edir”* [Kəngərli, 2006:49].

Ümumi türk dilinin tarixi kökləri. Tədqiqatçı-alim Aybəniz Kəngərli İsmayıl bəy Qaspiralının irəli sürdüyü ümumtürk ədəbi dilinin tarixi kökləri olduğunu və İ.Qaspirali başda olmaqla, türkçülük hərəkatı üzərində araşdırmalar aparan tədqiqatçıların məqsəd və vəzifə kimi qarşıya qoyduqlarını qeyd edir. Səbəb bütün dünya türklərinin bir-birini başa düşməsi, anlaması və türk mədəniyyətinin qorunub saxlanması üçün vahid, ümumi bir ortaq türk dilinin yaranmasının labüdlüyü məsələsi idi.

“Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı da İ.Qaspirali tərəfindən həyata keçirilərək, “Tərcüman” qəzetində öz əksini tapır. Müəllif türklərin hər birinin öz şivələrində fikirlərini ifadə etməsini qəbul etmirdi. Ümumi bir dildə danışmaq türkləri bir araya gətirmək, onların bir-birini başa düşməsi üçün şərait yaratmaq lazım idi.

Cəlil Məmmədquluzadə bütün türk tayfalarının ümumi bir dildə danışmaları üçün ortaq türk dili yaratmaq haqqında fikirləri də bütün türk xalqı üçün vahid bir dil yaratmaq ideyasını ortaya qoyur. Sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalını nümunə gətirərək bildirir ki, onu biz sadə dildə yazdıq ki, fikirlərimizi xalq başa düşsün. “Molla Nəsrəddin”də missiya ümumi dil yaratmaq deyildi, cəmiyyətin sosial problemlərini xalqın başa düşdüyü dildə onlara çatdırmaq idi.

Həsən bəy Zərdabi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “İttihadi-lisan” məqaləsində Rusiya ərazisində nə qədər türklərin yaşadığı və onların fərqli, bir-birilərini anlaşılmayan şivələrdə danışdıqları vurğulanır. Zərdabi yazır: *“Bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən ittihadi-lisan dalıycan olub bir ümumi bina edib bu ümumi dildə yazıb oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun. Belədə Rusiyada olan türk tayfaları getdikcə bir-birilərinə artıq yavuqlaşmış, birləşməkdən artıq da güclənib tərəqqi etməyə qadir olurlar”* [Zərdabi, 1906].

Firudin bəy Köçərli “Ana dili” adlı məqaləsində bu məsələyə toxunaraq, müxtəlif mətbuat orqanlarında müzakirə olunduğunu, bəzilərinin İstanbulda xalqın istifadə etdiyi türk şivəsi, digər türk şivələri, bəziləri isə azərbaycanlıların işlətdiyi dili göstərirdi. Müəllif hətta məqalədə İbn-Yafəsin adını çəkərək onun da ümumi dil yaratmaq fikrində olduğunu vurğulayırdı. İbn-Yafəs Nuh peyğəmbərin övladlarından biridir və türklərin onun nəslindən olduğu

vurğulanır. İbn-Yafəs türk dövlətləri arasında ümumi bir dil yaratmaq istəyirdi ki, məqsədi dil vasitəsi ilə türkdilli xalqları birləşdirsin. Faktlardan aydın olur ki, ümumi türk dili yaratmaq ideyası tarixi köklərə bağlı məsələ idi.

Firudin bəy Köçərli ədəbi dildə çox çətin problemlərin yaşandığını qeyd edərək göstərir ki, qəzetlərin dilini anlamaq olmur, yazıçıların əsərlərinin dili də eyni vəziyyətdə. İstanbulda təhsil alaraq vətənə dönmə ziyalıların qəliz türk sözləri, ibarələrdən istifadə edərək ədəbi dilə təsir etmələri, ən çox türk şivələri arasında osmanlı ləhcəsindən istifadə ədəbi dilə sürətlə ərəb və fars sözlərinin daxil olmasına gətirib çıxarır ki, *“Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu”* [Köçərli, 1963:294] deyərək, müəllif dilin lüğət tərkibinin bir qədər də ağırlaşmasını göstərir.

“Hansı dil ilə yazmalı” məqaləsində Sultan Məcid Qənizadə mətbuatda dil məsələsi ən vacib olan məsələlərdəndir söyləyərək, bildirir ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi məsələləri qəzet vasitəsilə xalqa çatdırılırsa, o zaman qəzetin dili anlaşılıqlı olmalıdır. Müəllif yazır: *“Həyat”ı nəşr edən mühərrirlərin xahişləri odur ki, türk tatar övladı onların əfkarından (əfkar – fikirlər) xəbərdar olub mətləb hasil edələr və məlumdur ki, türk tatar övladı qəbilə-qəbilə paralandıqda Mancuriyadan tutmuş Misir ölkəsinə yayınmışlar ki, onlar ibarətdirlər tatardan, kaşgərdən və həkza Buxarə, cığatay, özbək, qırğız, türkmən, Nuğay, Azərbaycan türk və qeyri yerli xirdələri firqələrdən...* [Qənizadə, 1905]. Əgər hər bir ərəzilərdən müxtəlif şivələrlə məqalələr göndərilirsə, mətbuatın rolu hər bir yazını türklərin ayrı-ayrılıqda öz şivələri ilə çap etmək deyil, onları öz ədəbi dil formasına salaraq, oxuculara təqdim etmək lazımdır. Məqalənin müəllifi izhar edir ki, oxucunun yazılanları başa düşməsi üçün materialları bizim ədəbi dilimizdə təqdim etmələrini mühərrirlərə başa salmaq lazımdır.

Bir kasıb şəxs əzab və əziyyət ilə qazandığı pula qəzet alır, lakin onu oxuyub başa düşmür. Nəticəsi o olur ki, oxumaq üçün əldə olunan qəzet kənara atılır. Belə olan təqdirdə nə etməli?! Məqalədə türklərin artıq bir-birinə qarışaraq və qarşılıqlı olaraq xeyir və şərində əlaqələrinin artması üçün, qarşı tərəflərin anlaşılması üçün bir ortaq dilin mövcudluğuna ehtiyacını göstərilir. Yəni bütün türk xalqları bir-birini dil vasitəsi ilə anlasınlar və danışsınlar. *“Bu müəzzəm məsələ və bu ali mətləb qüvvədən fələ gəlmək üçün ən əvvəlinci çarə dil məsələsidir”* [Qənizadə, 1905].

“Əsrin məsələsi” adlandırılan mövzunun müzakirəsi. Sultan Məcid Qənizadə “Əsrin məsələsi” adlandırdığı məsələnin müzakirəsində yeganə yolun “ümumi dil”də axtarmaq lazım gəldiyini göstərir. Bütün türklər həmin dil vasitəsi ilə bir-biriləri ilə əlaqə saxlayaraq yazıb-oxusunlar və bu dili “ədəbi dil”

kimi qiymətləndirir: “Ümumi ədəbi dil”. Məqalənin sonunda S.M.Qənizadə oxuculara sualla müraciət edir: “*əgər ümumi dil hasil olarsa, hansı dil ilə və ya hansı şivə ilə yazmalıyıq, ümumi ədəbi dilimiz hansı dil ilə olacaq?!*”

Əlibəy Hüseynzadə 1895-ci ildə Türkiyədə hərbi-tibb məktəbini bitirdikdən sonra burada qalıb hərbi xəstəxanada həkim işləməyə başlayır. Həmin ərəfələrdə Türkiyədə Gənc Türkçülər hərəkatı və bundan irəli gələrək “İttihadi-tərəqqi” cəmiyyəti yaranır ki, Ə.Hüseynzadə də onun qurucularından biri olaraq qeyd olunur. Tədqiqatçı Akif Aşırılı bu haqda maraqlı məqamı xatırladır. Ə.Hüseynzadə Şirvanda yaşayan nənəsinin ona göndərdiyi pulu İttihadçılara kömək məqsədilə verir. Akif Aşırılının qeydlərində türk araşdırmaçısı Əliheydər Bayatın fikirlərinə istinad olaraq göstərilir ki, 1903-cü ildə “İttihadi-tərəqqi” cəmiyyətinin üzvü olduğuna görə polislər tərəfindən təqiblərə məruz qalır və Bakıya qayıdır. Əziz Mirəhmədov isə qeydlərində “...türkçülük hərəkatını genişləndirmək, millətçilik şüurunu oyatmaq üçün “İttihadi-Tərəqqi”çilərin tövsiyyəsi ilə Vətənə” [Aşırılı, 2009:145-146] qayıtdığını göstərir. Bu məsələlərdən irəli gələrək, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Ədəbi dilimiz haqqında” məqaləsində Ə.Hüseynzadə və digərlərinin Bakıya gəlməsini İttihadçılar tərəfindən türkçülük hərəkatının təbliği ilə bağlı “*bu əsas icra etmək üçün bir neçə nəfər İstanbuldan Azərbaycana ezam olundu. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Səbribəyzadə, Xəlid Ziya və sairləri*” [Hüseynzadə, 2007:377] deyə vurğulayır.

Araşdırmaçı Azər Turan “Əli bəy Hüseynzadə “İttihad və Tərəqqi” Cəmiyyətinin qurucularından biridir” məqaləsində məsələni faktlarla aydınlaşdırır. İlk öncə “İttihadi-Osmeni” Cəmiyyəti olaraq yaranmış, sonradan isə adı dəyişdirilərək “İttihadi-Tərəqqi” Cəmiyyəti kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əliheydər Bayat nəyə görə birinci fikri əsas tutur?! “İttihadi-Osmeni” Cəmiyyətinin əsası 1889-cu ildə İstanbulda hərbi-tibb məktəbində qoyulmuşdur. Əlibəy Hüseynzadə isə 1885-1889-cu illər ərəfəsində Peterburq Universitetində təhsil aldığı müddət olur. “İttihadi-Tərəqqi” Cəmiyyəti təsisçiləri hərbi-tibb məktəbinin tələbələri tərəfindən təşkil olunur. Əliheydər Bayat “İttihad-Tərəqqi” necə quruldu? Ubeydullah əfəndinin oynadığı rollar” məqaləsində Əli bəylə Ubeydullahın dialoqunu təsvir edir və cəmiyyətin üzvü olan İshaq Şükuti Əli bəyə müraciət edir ki, cəmiyyət üçün bir qədər pul ver, səni cəmiyyətə üzv edək. Əli bəy Hüseynzadə pulu İshaq Şükutiyə verir və xahiş edir ki, “*cəmiyyətə namuna istədiyini paranı verim, yalnız rica edirəm mənim ismim bir tərəfə yazılmasın*” [Turan, 2008:37].

“Böyük Osmanlı” əsərinin müəllifi Ənvər Ziya Kamalın qeydlərinə görə osmanlıların artıq dağılmaq təhlükəsi altında olduğu ərəfələrdə “İttihadfi-

Tərəqqi” Cəmiyyəti onları bir araya toplayaraq, ən güclü bir təşkilata çevrildi. “*Bu cəmiyyətin quruluş tarixi dəqiq olaraq bəlli deyildir. Əhməd Bədəvi Kuran “İnqilab tariximiz və Jon türklər” əsərinin 61-ci səhifəsində cəmiyyətin 1889-cu ildə, Kazım Nabi Duru isə “İttihad və Tərəqqi xatirələrim” adlı kitabında 1888-1890 tarixləri arasında qurulmuş olduğunu qeyd edib*” [Turan, 2008:34-35]. Cəmiyyətin qurucu tələbələrindən biri olan İbrahim Temo isə tarixi 1889-cu ilin may tarixini göstərir.

Faktlardan aydın olur ki, Əli bəy Hüseynzadə cəmiyyət ilk yaranan ərəfədən yox, sonradan onun üzvü olmuşdur. Digər tərəfdən Şükuti ondan “para ver, səni cəmiyyətə üzv yazmaq” ifadəsi də deyilənləri təsdiq edir. Türkiyədə olduğu ərəfələrdə məqalələrini “Turani” imzası ilə dərc etdirirdi. Yusif Akçura onu müsəlmanların ilk Turanisi kimi qiymətləndirirdi.

Nəticə/Conclusion

XX əsrin əvvəllərində dövrün ziyalıları və publisistləri Əli bəy Hüseynzadə və onun yaratdığı mətbuat orqanlarının dilinin ağırlığı, anlaşılıqlı olmayan ərəb və fars sözlərindən, ibarələrindən istifadə etməsinə görə qınayırdılar. Azər Turan “Əli bəy Hüseynzadənin İstanbulda təhsil illəri – 1889-1895” məqaləsində onun öz danışdığı dilində müəyyən islahatlar aparmaq, yəni osmanlı türkcəsinə uyğunlaşdırmaq niyyətində olduğunu göstərir. Bunun üçün isə türk dilində çoxlu mütaliə edir, xüsusilə də Türkiyənin tanınmış dramaturqu, gözəl romanların müəllifi, jurnalist Xəlid Ziya Uşşaqıgilin əsərlərini “*dilimi düzəltmək, osmanlıcaya, İstanbul şivəsinə alışmaq üçün*” [Hüseynzadə, 2007:303] oxuyurdu.

1903-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə İstanbuldan çıxır və vətənə qayıdır. Bakıya qayıdıışı haqqında müxtəlif fikirlər səslənsə də, özü “Ebedi gözəlliklər” əlyazma qeyd dəftərində dəqiq məlumat verir. Əbdülhəmid və ölkədə hökm edən mütləqiyyət rejimi tərəfindən təqiblərə məruz qaldığına görə Qafqasiyaya qayıdır [Turan, 2008:46]. Bakıya gələndən sonra yaratdığı mətbuat orqanı olan “Həyat” qəzetində ortaq türk dili məsələsini davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Aşırılı, A. (2009). Azərbaycan mətbuatı tarixi. – Bakı: “Elm və Təhsil”. – 296 s.
2. Hüseynzadə, Ə. (2007). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “Çaşıoğlu”. – 640 s.
3. Haqverdiyev, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. – Bakı: “Lider nəşriyyat”. – 408 s.
4. Kəngərli, A. (2006). Turanın bir eli var və yalnız bir dili var. – Bakı: “Mütərcim”. – 152 s.

5. Köçərli, F. (1963). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 341 səh.
6. Qənizadə, S.M. (1905). Hansı dil ilə yazmalı /“Həyat” qəzeti. – 10 dekabr. – № 99.
7. Turan, A. (2008). Əli bəy Hüseynzadə. – Moskva: “SALAM press”. – 280 s.
8. Zərdabi, H. (1905). İttihadi-lisan / “Həyat” qəzeti. – 11 yanvar. – № 9, 11.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 06.02.2026

Qəbul edilib 15.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Razim Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent